

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵՆ

ԿՐՈՆԻ ԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ

Սկիզբը՝ 2022 թ. թիվ 2., է., 2023 թ. թիվ Բ., Գ.:

* * *

Այժմ մարդու ներաշխարհից անցնենք արտաքին աշխարհին: Նախ եւ առաջ, բնության մեջ ամեն տեղ մենք ականատես ենք լինում պատճառակաճարձան օրենքի ներգործությունը: Յուրաքանչյուր երեւույթ, ինչպես տրամաբանության մեջ են ասում, իր համար ունի բավարար հիմք, այսինքն՝ պատճառ, որն ի վիճակի կլինեք առաջացնել իր հետեւանքը: Սերմերից, օրինակ, կարող է ծառ բուսնել, քանի որ դրանք իրենց մեջ պարունակում են ապագա ծառի հնարավոր բոլոր տարրերն ու աճման գործընթացը: Թռչունը կարող է դուրս գալ ձվից, որովհետեւ ձուն իր մեջ ունի ապագա հորինվածքի համար անհրաժեշտ կարեւորագույն նախանյութերը:

Այդ իսկ պատճառով դեռեւս հնագույն ժամանակներից մարդիկ եկել են այն եզրահանգմանը, որ բովանդակ տիեզերքը, որպես երեւույթների խոշորագույն հանրագումար, պետք է ունենա իր իսկ գոյության այնպիսի մի Սկզբնապատճառ, որն իր մեջ կբովանդակեք ողջ արարչագործության սկզբունքները: Սակայն տեսանելի երեւույթների մեջ մենք չենք կարող բացահայտել այդ Նախասկզբունքը: Աշխարհում ամեն ինչ հարաբերական է, ամեն ինչ պայմանավորված է ինչ-որ այլ պատճառով: Հետեւաբար՝ Բացարձակ, այսինքն՝ ինքնաբովանդակ, կատարյալ սկիզբը մենք պետք է փնտրենք աշխարհից դուրս [իրականության մեջ]: Իր՝ «Հարաբերականից դեպի Բացարձակը» դասախոսության մեջ Այնշտայնն ասում էր. «Ամեն ինչ հարաբերականության ոլորտ բերելը նույնքան անհնար է, որքան՝ ամեն բան սահմանելն ու ամեն բան ապացուցելը, քանզի որեւէ հասկացության ստեղծման պարագայում անհրաժեշտ է, այնուամենայնիվ, սկսել մեկ այլ գաղափարից, որն առանձնահատուկ սահմանման կարիք չունի. յուրաքանչյուր ապացույցի համար հարկավոր է կիրառել բարձրագույն ինչ-որ օրենք, որի արդարացիությունը ընդունվում է առանց փաստարկների. այդպես եւ հաւաքեական ամեն բան, վերջին հաշվով,

կապված է Ինֆնագոյի, Բացարձակի հետ (ընդգծումը հեղինակինն է): Հակառակ դեպքում՝ հասկացությունը կամ ապացույցը եւ կամ հարաբերականությունը կմնան առկա լի վիճակում: Ամուր սկզբնակետը Բացարձակն է. պարզապես պետք է իմանալ, թե ինչպես գտնել այն ճիշտ տեղում»¹:

Նրանք, ովքեր փորձում են պատճառականության սկզբունքը տարածել ինքնին Բացարձակի վրա, բախվում են այդ սկզբունքի թյուրըմբռնմանը: Այսպես, Բերտրան Ռասելը զարմանալի թեթեւամտությամբ ասում էր, որ «իսկ ո՞վ է ստեղծել Աստծուն» հարցադրումն իրեն իսկ հանգեցրել է Սկզբնապատճառի սկզբունքի հերքմանը²:

Բացարձակը միայն այն պատճառով է Բացարձակ, որ, ի տարբերություն հարաբերական իրողությունների, Նա է Իր իսկ պատճառը: Միայն նմանատիպ Սկզբնապատճառի առկայության դեպքում է ընկալելի դառնում տիեզերքի պատճառականությունը:

Հարկավոր է ընդգծել, որ երբ խոսում ենք Սկզբնապատճառի կամ Սկզբի մասին, խոսքը չի վերաբերում ժամանակագրական պատճառականությանը կամ ժամանակային սկզբնավորությանը, այլ պատճառականությանը, որն արմատավորված է երեւույթների բուն էության մեջ: Տվյալ պարագայում Սկզբնապատճառն է այն առանցքը, որի վրա խարսխված է համաշխարհային գործընթացը եւ որը կապում է դրա բոլոր օղակները: Առանց այդ հիմքի՝ կիսաթարվեր տիեզերքի միասնությունը, եւ այն կվերածվեր հեգելյան «հոռի անվերջության»³:

* * *

Պատճառի մասին որոշակի առումով կարող ենք դատել նաեւ ըստ դրա հետեւանքների: Իսկ տիեզերքը, ինչպես այն բացահայտվում է ժա-

¹ Հղումը տրված է ըստ հետեւյալ հրատարակության՝ К. Зелиг, Альберт Эйнштейн, пер. с нем., Москва, 1964, էջ 67:

² Տե՛ս Բ. ՐԱՏՏԵԼ, Почему я не христианин, Москва, 1987, էջ 97–98 (ծնթ. թրգմ.):

³ Հեղինակը տվյալ հատվածում կիրառել է գերմանացի հայտնի փիլիսոփա Գ. Հեգելի շրջանառած «die Schlecht-Unendliche» եզրի ուսերեն «дурная бесконечность» տարբերակը: Սույն թարգմանության ընթացքում չենք փորձել թարգմանել հիշյալ հասկացությունը, քանի որ արդեն առկա է վերջինիս հայերեն «հոռի անվերջություն» տարբերակը: Հեգելյան այս արտահայտությունն աշխարհի անվերջության բնագանցագիտական ըմբռնում է, որ ենթադրում է միեւնույն հատկությունների, գործընթացների եւ շարժման օրենքների միապադաղ, անվերջ կրկնվող հաջորդականություն՝ տարածության ու ժամանակի ցանկացած մասշտաբներով (եզրի եւ դրա իմաստային այլ կիրառությունների մասին առավել մանրամասն տե՛ս «Փիլիսոփայական Բառարան», խմբ.՝ Մ. Մ. ՌՈՋԵՆՍԱԼԻ, Երեւան, 1975, էջ 255–256, ինչպես նաեւ՝ «Философский словарь», под ред. И. Т. Фролова, 4-е изд., Москва, 1981՝ ծնթ. թրգմ.):

մանակակից գիտություն աչքերով, ստիպում է խորհրդածել իր ծագման մասին:

Իր իսկ անպարագրությունը անիմանալի տիեզերքի անդունդում, ենթարկվելով մաթեմատիկական ճշգրիտ օրենքներին, շարժվում են անթիվ աշխարհներ: Հսկայական արեգակներն ու մոլորակները շարաններով անցնում են իրենց համար կանխորոշված ճանապարհը: Այդ աշխարհներից յուրաքանչյուրն իրական հրաշք է... Եւ որտեղ էլ որ մարդը նայի՝ երկնային մարմինների տիեզերական շրջադարձ շարժմանը կամ էլեկտրոնների առեղծվածային թռիչքին, քիմիական գործընթացների օրինաչափություններին կամ մանր միաբջիջ, ստորին դասի կենդանիների՝ հողաթափիկների (ինֆուզորիա) կյանքին, ամենուրեք նա կտեսնի Բանականության կնիքը: Եւ իհարկե, հենց նա է արժանի ամենաշատ զարմանքին: Այդ իսկ պատճառով իրավացի են նրանք, ովքեր պնդում են [հետեւյալը]՝ որքան շատ ենք ճանաչում բնությունը եւ ինքներս հասկանում դրա բարդությունը, այնքան ավելի շատ բացատրություն է այն պահանջում: Պարզ քարե հատիչը կարող է մարդու ստեղծագործություն կամ «բնության պատահական խաղ» լինել, բայց էլեկտրոնային կատարյալ սարքն արդեն չի կարելի պատկերացնել առանց իր ստեղծողի:

Նմանը ճանաչվում է նմանով: Եթե բանականությունն ի զորու է բացահայտել բնության օրինաչափությունները, արդյո՞ք դա չի նշանակում, որ իր էությունը այն հաղորդակից է Բանականությանը եւ, հետեւաբար, Հոգուն:

Դեռեւս երկու հարյուր տարի առաջ Ժ. Ժ. Ռուսսոն գրել է. «Միտքը շփոթվում եւ մոլորվում է այս անսահման հարաբերություններում, որոնցից եւ ո՛չ մեկը չի խառնվել ու տարրալուծվել զանգվածի մեջ: Որքան անհեթեթ ենթադրություններ են անհրաժեշտ՝ բովանդակ այս ներդաշնակությունը դիպվածաբար շարժման մեջ հայտնվող նյութի կույր մեխանիզմից բխեցնելու համար: Նրանք, ովքեր ժխտում են այս մեծ ամբողջականության բոլոր հատվածների միջեւ առկա փոխհարաբերություններում հայտնաբերվող մտքի միասնականությունը, փորձում են իրենց տիմարություններն անհիմն կերպով քողարկել վերացարկություններով, համաձայնեցումներով (կոորդինացիա), համընդհանուր սկզբունքներով, խորհրդանշական տարաբնույթ եզրույթներով. որքան էլ նրանք ջանան, ես չեմ կարող ընկալել այդքան անսասան կարգին ենթակա էակների համակարգը: Ես չեմ կարող հավատալ..., որ կույր պատահականությունն

ի վիճակի է գոյացնելու բանական էակաների, որ անխոհականն ի զորու է սկզբնավորելու խոհականության մեջ օժտված արարածների»⁴:

Դարեր են անցել, գիտության ոլորտում տեղի են ունեցել բազմաթիվ հայտնագործություններ ու հեղաշրջումներ: Եւ այդուհանդերձ, փիլիսոփայի սույն խոսքերը չեն կորցրել իրենց ուժը, որի մասին, համենայն դեպս, վկայում է նաեւ Այնշտայնի հանրահայտ խոստովանությունը. «Իմ կրոնը խորապես զգացված վստահությունն է Բարձրագույն Բանականության գոյության հանդեպ, որը մեզ բացահայտվում է ճանաչողությանը հասանելի աշխարհում»⁵:

Բազմաթիվ բնախույզներ քաջատեղյակ են սույն զգացողության ու վստահության մասին, որոնց միջոցով նրանք կարող են ասել, որ գիտությունը դեպի կրոն տանող իրենց ճանապարհն է: Համաձայն Չարլզ Դարվինի խոսքերի, այն իրողությունը, որ աշխարհը խարսխված է օրինաչափությունների վրա, կարելի է դրա Արարչի մասին մի վկայություն համարել⁶: Ալֆրեդ Ուոլլեսը, որը Դարվինի հետ միաժամանակ ստեղծել է բնական ընտրության տեսությունը, գրել է. «Տիեզերքը, նույնիսկ իր զուտ ֆիզիկական ու անօրգանական վիճակում, այժմ ներկայանում է որպես այնքան ճնշիչ բարդ մի հորինվածք որ մտածողների մեծամասնությանը ներշնչում է ամենուրեք ներթափանցող եւ այն պահպանող ինչ-որ Բանական Ուժի գոյության միտքը»⁷:

Ժամանակակից ամերիկացի աստղագետ Հաուրու Շեփլին, թվարկելով տիեզերքը բաղադրող կարեւորագույն էությունները՝ տարածությունը, ժամանակը, նյութն ու էներգիան, մատնացույց է անում նաեւ հինգերորդին: «Դժվար թե կարելի է կասկածել, — ասում է նա, — վերջինիս գոյությունը... Մենք կարող էինք նրան անվանել Ուղղություն, Ձեւ, Զորություն, Ամենակարող Կամք կամ Դիտակցություն: Բայց ամեն դեպքում դա պետք է լինի տիեզերական մասշտաբներին համապատասխանող հասկացություն»⁸:

⁴ Ж. Ж. Руссо, Эмиль, 2-е изд., Москва, 1911, էջ 402:

⁵ Մեջբերումը տրված է ըստ հետեւյալ հրատարակության՝ К. Зелиг, նշ. աշխ., 1964, էջ 39: Տե՛ս նաեւ А. Эйнштейн, նշ. աշխ., т. IV, 1967, էջ 142:

⁶ Տե՛ս Ч. Дарвин, Собрание сочинений, т. I, Санкт-Петербург, 1896, էջ 724:

⁷ Հղումը տրված է ըստ հետեւյալ հրատարակության՝ А. Г. Табрум, Религиозные Верования Современных Ученых, пер. с англ., Москва, 1912, էջ 55:

⁸ Х. Шепли, Звезды и Люди, пер. с англ., Москва, 1962, էջ 14: Համանման միտք ժամանակին արտահայտել է նաեւ Դ. Մենդելեևը: Նա խոսում էր «հավիտենական ու ինքնաբավ եռ-

Այն ամենից, ինչ տեսնում է մարդն աշխարհում, արարչական Զորության վերաբերյալ ամենաաքանչելի վկայությունը, հավանաբար, կյանքն է: Անկախ այն բանից, թե ինչ ձեռով է այն սկզբնավորվել, ինքնին դրա գոյությունն արդեն Տիեզերքի հրաշք է: Այն զարգանում է հակառակ անօրգանական աշխարհի օրենքների, եւ իր տեսակի մեջ կարելի է տիեզերքի ամենից հազվագյուտ կամ նույնիսկ միակ երեւոյթը համարել: Օրգանիզմների կառուցվածքն ու գործառնությունները տարբերվում են զարմանալի նպատակահարմարությամբ: Կենդանիներն ու բույսերը շունեն անձնական ինքնագիտակցություն եւ բանականություն, բայց հաճախ այնպես են դրսեւորում իրենց, որ, կարծես, օժտված են դրանցով: Կենսաբանության մեջ առկա են անթիվ-անհամար նմանատիպ օրինակներ: Համակցության (սիմբիոզ), վերականգնման (ռեգեներացիա) եւ [օրգանիզմների] նույնանմանության (միմիկրիա) երեւոյթներ. տեւեամլուկներ աճեցնող մրջյուններ, մեղունների ու մեծամրջյունների «սոցիալական» համակարգ, ձեռնաթեւավորների գերձայնային գործարաններ՝ այս ամենը դասագրքային փաստեր են⁹:

Պատահական չէր, որ նույնիսկ ստեղծվեց մի ամբողջ գիտություն՝ բիոնիկա¹⁰, որը տեխնիկայի բնագավառում կիրառում է «բնության բազմազան օրգանիզմներն ու համակարգերը»¹¹:

յակի՝ նյութի (մատերիա), եռանդուծի (էներգիա) եւ ոգու» մասին (տե՛ս Д. И. МЕНДЕЛЕЕВ, Попытка химического понимания мирового эфира, 2-е изд., Санкт-Петербург, 1910, էջ 17):

⁹ Կենդանի բնության մեջ հանդիպող նպատակահարմար երեւոյթների առնչությամբ տե՛ս Х. Котт, Приспособительная Окраска Животных, пер. с англ., Москва, 1950, եւ Г. Карпентер, Э. Форд, Мимикрия, Москва-Ленинград, 1935, ինչպես նաեւ՝ Л. Д. Леоэнер, Восстановление Утраченных Органов, Москва, 1962, ու Р. Шовен, Поведение Животных, пер. с франц., Москва, 1972: Նպատակահարմարության փիլիսոփայական նշանակության առնչությամբ տե՛ս հետեւյալ աշխատությունը՝ Э. Деннерт, Умер ли Бог?, пер. с нем., Одесса, 1914: Այստեղ նույնիսկ դրապաշտներն են ստիպված խոսել հավատի մասին: «Ամեն բան, որ տեղի է ունենում աշխարհում, — գրում էր ժամանակակից դարվիճականության հետեւորդ (նեոդարվինիստ) Ավգուստ Վայսմանը, — հիմնված է դրանում գերիշխող ուժերի վրա, եւ կատարվում է օրինաչափորեն. որտեղի՞ց են ի հայտ գալիս այդ ուժերն ու դրանց սուբստրատը՝ նյութը, մեզ անհայտ է, իսկ այստեղ որեւէ մեկին արգելված չէ հավատալ» (տե՛ս А. Вейсман, Лекции По Эволюционной Теории, пер. с нем., ч. 2, Петроград, 1918, էջ 15):

¹⁰ «Բիոնիկա» եզրը ծագել է հին հունարեն «βίον» (այսինքն՝ «կյանքի բջիշ») բառից: Այն կիրառնատիկայի բաժին է, որը կենդանի բնության կենսաքիմիական գործընթացների, օրգանիզմների ու համակարգերի գործառնությունների ուսումնասիրության հիմամբ տարբեր ճարտարագիտական խնդիրների լուծման նպատակով ստեղծում է տեխնիկական սարքեր ու համակարգեր (ծնթ. թրգմ.):

¹¹ Վերոնշյալ հատվածում հեղինակը օգտագործել է ռուսերեն «патенты природы» ձեւակերպումը, որը թարգմանել ենք «բնության օրգանիզմներ ու համակարգեր» արտահայտությամբ (ծնթ. թրգմ.):

Եթե նույնիսկ կյանքի բոլոր գաղտնիքները հնարավոր լինի մեկնաբանել ֆիզիկայի ու քիմիայի լույսի ներքո, իսկ կենդանի էակների նպատակահարմարությունը բացատրել բարեշրջության (էվոլյուցիա) միջոցով, միեւնույն է, այս մոտեցումը սպառնիչ լուծում չի տալիս խնդրին: Ո՛չ դարվինիզմը, ո՛չ էլ որեւէ այլ տեսություն ի զորու չեն բացատրելու ամենագլխավորը՝ ընդհանուր այն օրինաչափությունը, որն առկա է կենսոլորտում եւ, ընդհանրապես, ողջ բնության մեջ: Իսկ այդ օրինաչափությունն անվիճարկելի փաստ է:

Համաձայն Մաքս Պլանկի կարծիքի, առկա չէ որեւէ խոչընդոտ «գիտության աշխարհակարգը կրոնի Աստծու հետ նույնականացնելու համար: Դրանից հետո պարզվում է, որ Աստվածությունը, որը կրոնական մարդը փորձում է մոտեցնել իրեն ականերեւ խորհրդանշաններով, իր իսկ բնությամբ նույնն է, ինչ որ բնական օրենքների ուժը, որի մասին զգայությունը որոշակիորեն նախազգուշացնում է ուսումնասիրող անձին»¹²: Ճիշտ այդպես Նորբերտ Վիներն էր կարծում, որ «կարգ ու կանոնի սկզբունքները տիեզերքում, ամենայն հավանականությամբ, շատ չեն տարբերվում այն բանից, թե ինչ է հասկանում կրոնական մարդը՝ «Աստված» ասելով»¹³: Իհարկե, հավատքի հոգեւոր փորձառության համար Աստված անսահմանորեն ավելին է, քան Կարգի սկզբունքը: Սակայն երկու գիտնականներից մեջբերված խոսքերում կարելու է այն միտքը, որ Բանականության զորությունը բացահայտվում է տիեզերական օրինաչափության մեջ:

Մարդը գիտի, թե ինչ են օրենքը, կարգը, նպատակը, իմաստը, որովհետեւ դրանք նա իրագործում է իր աշխատանքում եւ ստեղծագործու-

¹² Վերոնշյալ հատվածում Ալեքսանդր Մենի վկայակոչած հղումը մի փոքր տարբերվում է գերմաներեն բնագրից, ուստի որոշեցինք ստորեւ ներկայացնել գերմաներեն համապատասխան հատվածի հայերեն թարգմանությունը. «Այսպիսով, մեզ ոչինչ չի խանգարում, եւ իմացության հանդեպ մեր ունեցած ձգտումը, որը պահանջում է միասնական աշխարհայացք, թելադրում է, որպեսզի մենք ամեն տեղ ներգործող եւ տակավին խորհրդավոր երկու Ուժերին՝ բնագիտության աշխարհակարգին եւ կրոնի Աստծուն նույնականացնենք միմյանց հետ: Ըստ այդմ, աստվածությունը, որը կրոնական մարդը փորձում է իրեն մոտեցնել պատկերավոր խորհրդանշաններով, էական է բնության սահմանված ուժին, որի մասին զգայական տպավորությունները որոշակի կերպով տեղեկացնում են հետազոտող մարդուն» (տե՛ս MAX PLANCK, Religion und Naturwissenschaft, Vortrag Gehalten Im Baltikum (Mai 1937), Leipzig, 1938, էջ 29; Հմմտ. MAX PLANCK, Religion und Naturwissenschaft, (Auszug), "Physikalische Blätter", vol. 4, Issue 4, 1948, էջ 178, *ինչպես նաեւ*՝ G. KEHNSCHERPER, Max Plancks Forderung an Theologie und Kirche, "Hefte aus Burscheidungen", Hefte 44, 1960, էջ 30՝ ծնթ. թրգմ.):

¹³ Տե՛ս Н. ВИНЕР, նշ. աշխ., 1958, էջ 193:

թյան ընթացքում: Նրա գիտակցական ու ենթագիտակցական ունակությունն անբաժան է բանականությունից: Այդ իսկ պատճառով բանականորեն հաստատված տիեզերքի մտահայեցողությունից միտքը հանգում է համաշխարհային Բանականության հասկացությանը:

Նյութապաշտներն այն փոխարինում են ինչ-որ բանով, որին կոչում են «մատերիա» («նյութ»): Բայց եթե այդ «մատերիային» ներհատուկ է բանականությունը, ապա այն այլևս նյութ չէ, եւ հենց իրենք՝ նյութապաշտները կհրաժարվեն նմանաբնույթ «մատերիայից»: Նրանք պնդում են, որ «նյութը, գիտակցություն չունեցող իրականությունը գոյություն է ունեցել բանականությունից, գիտակցությամբ օժտված իրականությունից առաջ»¹⁴:

Սույն դրույթը ներկայացվում է որպես «գիտության վերջին խոսք»: Սակայն քաջ հայտնի է, որ նյութապաշտությունն ի հայտ է եկել հնագույն ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ գիտությունը դեռ մանկական վիճակում էր:

* * *

Մեր դարաշրջանից շատ հարյուրամյակներ առաջ Հնդկաստանում, Չինաստանում եւ Հունաստանում առաջացավ մի ենթադրություն, համաձայն որի՝ աշխարհը ձեւավորվել է նյութական ինչ-որ ընդհանուր հիմքից (սուբստրատ): Ոմանք դա ընկալում էին որպես մասնիկների կուտակում, մյուսները՝ իբրեւ նախահավիտենական օվկիանոս:

Սույն պատկերացումն առասպելաբանական մտածողության արգասիք էր: Ինչպես հետագայում կտեսնենք, նախնադարյան ազգերի կրոններում հսկայական դերակատարություն է ունեցել Մայր Աստվածուհին¹⁵: Սկզբնապես նրան ընկալել են որպես բովանդակ բնության շնչավոր մի ամբողջություն: Նա աստվածների ու մարդկանց մայրն էր: Սակայն աստվածներն աստիճանաբար մշուշել են նրա պատկերը, եւ նա

¹⁴ Տէս Ծ. БЕРНС, Введение в Марксизм, пер. с англ., Москва, 1961, էջ 70: Նման հայտարարությամբ հանդես գալով՝ նյութապաշտները լիովին անտեսում են առարկությունը. «...եթե բանականությանը նախորդում է ուժը, ապա այդ ուժը եւս պետք է լինի ոչ թե կույր, այլ բանական, քանի որ հակառակ դեպքում այն չէր կարող բանականություն սկզբնավորել» (տե՛ս Բ. ЧИЧЕРИН, Наука и Религия, 2-е изд., Москва, 1901, էջ 96):

¹⁵ Սույն հարցը հեղինակը դիտարկել է «Ճանապարհի, Ճշմարտության եւ Կյանքի Փնտրտուքով» հատորաշարի II, III, IV, VI հատորներում:

մի տեսակ ստվերի պես մնացել է պանթեոնի հետեւում: Հին ժողովուրդների աշխարհայացքում, լինի բաբելոնացիներինը, թե՛ հույներինը, նա ունեցել է ճակատագրի, բախտի դերակատարություն: Օվկիանոսի անդունդը երկար ժամանակ նրա խորհրդանիշն է համարվել: Այդ իսկ պատճառով որոշ հույն փիլիսոփաներ ուսուցանում էին, որ աշխարհը ջրից է առաջացել: Հետզհետե նրան սկսել են պատկերել որպես բնական անհրաժեշտություն՝ Անանկե¹⁶: Նա շարունակաբար բարձր է եղել աստվածներից:

Հենց այս առասպելներից են ծնունդ առել առաջին նյութապաշտական ուսմունքները: Աշխարհն սկսեց ընկալվել որպես համաշխարհային ինչ-որ տարերքի արդյունք: Ծիշտ է, սկզբնական շրջանում դրան դեռեւս վերագրում էին ներքին հոգեւոր կյանք, սակայն Դեմոկրիտեսի ու էպիկուրոսի համակարգերում դա նույնպես անհետացավ, եւ մնաց լոկ նյութը՝ որպես բովանդակ տիեզերքի նախապատճառ:

Նոր ժամանակներում նյութապաշտությունը հենվում էր բանականապաշտության (ռացիոնալիզմ) եւ «լուսավորության» հակաքրիստոնեական գաղափարամիտությունների վրա: Այն դարաշրջանում, երբ հայտնաբերվեցին մեխանիկայի տարրական օրենքները, բնագիտությունն անուղղակի կերպով նպաստեց, այսպես կոչված, «ազատախոհների» մակերեսային հանրագիտակությանը (էնցիկլոպեդիզմ): Աշխարհն սկսեցին ներկայացնել իբրեւ մի մեծ մեքենա, իսկ դրա բնույթը մեկնաբանել մեքենաբանական (մեխանիստական) նյութապաշտության դիտանկյունից: Այստեղ նշանակալի դերակատարություն է ունեցել նաեւ «լուսավորիչների» ներդրած բանականության պաշտամունքը: «Խնքնագոհության մեջ լեցուն, քանի որ այլեւս չէին այրում վհուկներին, նրանք հին ու բարի Աստվածաշունչը համարեցին երեսանների համար նախատեսված պարզամիտ մի հեքիաթ, եւ, Փրանկլինյան շանթարգելի օգնությամբ կայծակը խլելով Տեր Աստծուց, նրանք անիմաստ խելացնո-

¹⁶ Անանկեն կամ Անանկան [հուն․՝ «Ἀνάγκη»] հին հունական դիցաբանության մեջ անհրաժեշտությունը, անխուսափելիությունը մարմնավորող աստվածուհի է: Ընդգրկված է եղել մի շարք հին մտածողների փիլիսոփայական եւ կրոնական համակարգերի մեջ: Ժողովրդական պատկերացմամբ, Անանկեն եղել է մահվան աստվածություն (մեռնելու անխուսափելիություն): Ողբերգակ բանաստեղծների երկերում գերագույն ուժի անձնավորում է, որին ենթարկվում են մինչեւ անգամ աստվածները: Անանկեի պաշտամունքը տարածվել է նախ Կորնթոսում, ապա՝ մյուս քաղաքներում: (առավել մանրամասն տես «Мифы Народов Мира», Энциклопедия, гл. ред. С. А. Токарев, Москва, 2008 (электронное издание), էջ 62, 948՝ ծնթ. թրգմ.):

րություն հռչակեցին այն ամենը, ինչը հնարավոր չէ բռնել նրբունելիով կամ բխեցնել երեքի կանոնից¹⁷»¹⁸:

Կանտի ստեղծած նոր փիլիսոփայության զարգացմամբ մերժված նյութապաշտությունը կրկին վերածնվեց Հեգելի փիլիսոփայության ճգնաժամի շրջանում: ԺԹ. դարի տեխնիկական հայտնագործություններն ու գիտական տեսությունները սկզբում, թվում է, ջուր էին լցնում նյութապաշտության ջրաղացին: Այդուհանդերձ, այն մշտապես եղել է հիմնականում հասարակացնողների, ինչպես նաև՝ գիտությանը քիչ ծանոթ փիլիսոփաների, կամ փիլիսոփայություն վատ իմացող գիտնականների մասնաբաժինը: Հատկապես այդ ժամանակ էլ այն «զարդարվել» է այնպիսի անուններով, ինչպիսիք են Կ. Ֆոգտը, Լ. Բյուխները, Յ. Մոլեշոտը¹⁹:

Մարքսիստական նյութապաշտությունը փորձեց ձերբազատվել դրանից, սակայն բնության առնչությամբ նրա հայացքներում, ըստ էության, պահպանվեց մեխանիկական բնույթը: Աշխարհի հիմքում էնգելսը, ինչպես նաև Լ. Բյուխները տեսնում էին միայն նյութերի եւ էներգիայի շարժումը:

Ի. դարում նոր ֆիզիկայի ու կենսաբանության հաստատած փաստերի ճնշման ներքո նյութապաշտությունն ստիպված եղավ զիջման

¹⁷ Նաև՝ երից կանոն. ուղիղ կամ հակադարձ համեմատական կախվածության մեջ գտնվող մեծություններից կազմված թվաբանական խնդիրների լուծման կանոն (հմմտ. Ս. ՄԱԼԽՍՍԵԱՆՑ, Հայերէն Բացատրական Բառարան, Երեւան, 1944, էջ 605՝ ծնթ. թրգմ.):

¹⁸ Հմմտ. С. ЦВЕЙГ, Собрание сочинений, т. 6: Врачевание и психика, пер. В. Зоргенфрея, Москва, 1996, էջ 26 (ծնթ. թրգմ.):

¹⁹ Մեխանիստական կամ «գոեհիլ» նյութապաշտությունը Լենինը բնութագրել է որպես նյութապաշտական գաղափարների շարադրման «անկատար եւ ոչ ճշգրիտ» միջոց (տե՛ս В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, т. 38, Москва, 1969, էջ 72): Մեխանիցիստները (այսինքն՝ մեխանիստական տեսության կողմնակիցները) գիտակցությունը նույնացնում են նյութի հետ: Դիամատը (այսինքն՝ դիալեկտիկական մատերիալիզմը) մերժում է սույն տեսակետը, բայց քանի որ դրա համար կեցության հիմքը, այնուամենայնիվ, միայն նյութն (մատերիա) է, սկզբունքորեն այն ունի նույն դիրքորոշումը, ինչ որ մեխանիցիզմը (հակադիալեկտիկական փիլիսոփայական ուսմունք, որ աշխարհի բոլոր բարդ որակական երեւույթները հանգեցնում է մատերիայի միատեսակ մասնիկների մեխանիկական շարժման, իսկ զարգացման բարդ օրինաչափությունները՝ մեխանիկայի պարզ օրենքներին (տե՛ս Է. ԱՂԱՅԱՆ, Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան, Երեւան, 1976, էջ 987)՝ ծնթ. թրգմ.): Այն դեպքում, երբ վերջինիս ծանոթ է միայն շարժման մեխանիկական ձևը, իսկ դիամատն ընդունում է նաև ալլ կերպերը, առկա է միայն մի մանրամասն, որը չի փոխում նյութապաշտական առանցքային անառակելի ճշմարտության (դոգմա) էությունը: Էնգելսը, փաստորեն, համաձայն է դրան, քանի որ նյութապաշտության բոլոր տարատեսակները միավորում է մեկ ամբողջության մեջ (տե՛ս К. МАРКС И Ф. ЭНГЕЛЬС, Сочинения, т. 21, 2-е изд., Москва, 1961, էջ 283):

գնալ: Եթե նախկինում «նյութի» տակ այն ենթադրում էր տարածական, իր նախատարբերով անթափանց եւ ժամանակի ու տարածության մեջ գոյություն ունեցող իրականությունը, ապա այժմ «նյութ» էր հռչակվում առարկայական (օբյեկտիվ) իրականություն ունեցող ամեն բան²⁰: Այս չափազանց անորոշ ձեւակերպումը հերոսական մի միջոց էր՝ [նյութապաշտության] ուսմունքը գիտության բուռն գրոհից փրկելու համար:

Սակայն նյութապաշտության հիմնական ներքին «նյարդը» մնաց անփոփոխ: Այդ նյարդը աստվածամերժությունն էր:

* * *

Փիլիսոփայության մեջ նյութապաշտների բոլոր ջանքերը, որպես կանոն, ուղղված են «տերտերականության»²¹ խորամանկ հնարքների» դեմ: Այդ իսկ պատճառով նյութապաշտությունը կատաղի պայքար էր մղում նույնիսկ դրապաշտության՝ իրեն առավել հարազատ ուսմունքի դեմ՝ մեղադրելով, որ վերջինս «կորցրել է իր զենքը՝ ընդդեմ ֆիդելիզմի»: Ցանկալի է ամեն բան՝ բացի Աստծու գոյությունն ենթադրելու թեկուզեւ փոքրագույն եւ ամենից խնդրահարույց հնարավորությունից: Սույն հարցում աստվածամերժությունը դրսևորել է նախանձելի հետեւողականություն ու հաստատակամություն: Այսպիսով, այստեղ առաջին տեղում հայտնվում են ոչ թե գիտական ու փիլիսոփայական հիմնախնդիրները, այլ աստվածամարտության հուզական խանդավառությունը: Միայն հանուն դրա, որպես անառարկելի հիմնադրույթներ, առաջ են քաշվել վիճարկելի այնպիսի թեզեր, ինչպիսին ժամանակի ու տարածության մեջ տիեզերքի անսահմանության հիմնահարցն²² է. այս դրույթները, ըստ նյութապաշտների, պետք է որեւէ տեղ չթողնենին Աստծու համար:

Մարքսի աշխատություններում կրոնի դեմ առարկությունը թելադրված էր նրա քաղաքական պայքարով, քանի որ նա կրոնը նույնացնում էր հետադիմության (ռեակցիա) հետ: Եւ հանուն այդ ընդդիմախոսության (պատմականորեն ինչ-որ կերպ պատճառաբանված)՝ նա պատրաստ էր, զանց առնելով որեւէ տրամաբանություն, որպես բանականության սկզբնաղբյուր հռչակել ոչ բանական բնությունը: «Ում հա-

²⁰ См В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, т. 14, Москва, 1972, էջ 117:

²¹ Նաեւ՝ «քահանայականություն» (տե՛ս Ա. ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ, Հայոց Լեզվի Հոմանիշների Բացատրական Բառարան, Երեւան, 2009, էջ 1101՝ ծնթ. թրգմ.):

²² Այս մասին անդրադարձ կլինի սույն աշխատության հետագա գլուխներում:

մար աշխարհն անբան է,— գրել է նա,— հետեւաբար ինքն է անբանական, որովհետեւ նրա համար գոյություն ունի Աստված: Այլ կերպ ասած՝ անբանականությունն է Աստծու կեցությունը»²³: Դեմոկրիտեսի ու էպիկուրոսի մասին իր գրքում Մարքսը բացահայտորեն հաստատում է մարդաստվածությունը (անթրոպոթեիզմ)²⁴: Համաձայն նրա խոսքերի՝ մարդու կողքին «չպետք է լինի որեւէ աստվածություն»²⁵:

Նույնքան խոր հուզական էր նաեւ Լենինի աստվածամերժությունը՝ հեռու որեւէ «գիտականությունից»: Այդ մասին պերճախոս կերպով վկայում է Լենինի համախոհներից մեկի հիշած գրույցը: Զրույցը տեղի է ունեցել աստղալից երկնքի մութ կամարի ներքո: «Ես ասացի Լենինին,— պատմում է նրա զրուցակիցը,— որ միտքն ակամայից սլանում է առ Բարձրագույն Բանականությունը, երբ աչքերիդ առջեւ երկնային տարածության մեջ հառնում են անհամար քանակությամբ, բյուրավոր աստղեր: Լենինը ծիծաղեց եւ հեգնանքով ասաց. «Աստծո՞ւ մոտ»: «Անվանեք այնպես, ինչպես ուզում եք, Վլադիմիր Իլյիչ... Միթե իրավացի չէր Սպինոզան, որն ասում էր. «Երբ իմ առջեւ դրված է ժամացույցի հիանալի մի մեխանիզմ, ակամայից մտածում եմ այն ստեղծած վարպետի մասին»: «Այս ամենից տերտերության հոտ է գալիս»,— պատասխանեց Լենինը: «Կարճ ասած՝ դուք ուզում եք ասել, որ Աստված ստեղծել է ամեն ինչ: Լավ: Ենթադրենք, որ այն ամենը, ինչ գոյություն ունի, ամբողջ տիեզերքը Աստված արարել է ինչ-որ քանակությամբ միլիարդավոր տարիներ առաջ: Դե՛, իսկ ի՞նչ էր նա անում դրանից առաջ. քնած էր, միգուցե»²⁶:

²³ Տե՛ս К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС, Из ранних произведений, Москва, 1956, էջ 98:

²⁴ Սույն հատվածում հեղինակի օգտագործած ոտուերեն «человекобожие» (այսինքն՝ «մարդաստվածություն») բառի եւ վերջինիս միջազգայնորեն ընդունված տարբերակի՝ «անթրոպոթեիզմի»՝ հայերեն թարգմանության շրջանակում կիրառության առնչությամբ տե՛ս «էջմիածին», հմր. Զ., 2022, էջ 50, 13-րդ ծնթ.: Հավելենք միայն, որ սույն հասկացությունը լայնորեն կիրառել են ԺԹ. դարի ուսու կրոնափրկիսոփաները (Ս. Բուլգակով, Ն. Բերդյաև, Վ. Էռն եւ այլք)՝ ընկերվարության ու աստվածամերժության դիրքորոշումները պաշտպանած եւ նորագույն շրջանում «մարդաստվածության կրոնը» վերականգնացրած մտավորականության աշխարհայացքը բնութագրելու համար: Ի գիտություն, նշենք նաեւ, որ այլ շարակարգերում, գործնական կիրառության առումով, իբրեւ վերոհիշյալ հասկացության հոմանիշներ, կարելի է դիտարկել նաեւ հայերենի՝ իմաստով մոտ «մարդադավանություն, մարդապաշտություն» եզրույթները (ծնթ. թրգմ.):

²⁵ Մարքսի հակակրոնական խանդավառության առանձնահատկությունները բացահայտել է Ս. Բուլգակովը իր հետեւյալ ուսումնասիրության մեջ՝ «Карл Маркс как религиозный тип», в кн.: С. Булгаков, Два града, т. 1, Москва, 1911, էջ 69 շրնկ.:

²⁶ Տե՛ս М. И. ШАХНОВИЧ, Ленин и проблемы атеизма, Москва-Ленинград, 1961, էջ 207:

Ահա այն ամենը, ինչով պատասխանեց խորաթափանց մտքով օժտված եւ բազմակողմանի կրթություն ստացած այս մարդը: Աստծու բուն գաղափարի հանդեպ հուզական բնույթի թշնամանքը զգալի է նաեւ նրա տպագիր հայտարարություններում, որտեղ նա Աստծու մասին խոսում է այնպիսի բառերով, որոնք նույնիսկ չէի ցանկանա այստեղ մեջբերել: Նյութապաշտության հիմնական խանդավառության աղբյուրը հենց նմանատիպ հոգեկան հուզմունքներն են, բայց՝ ոչ գիտությունը:

* * *

«Գիտական աշխարհայացքը», որին հղում է անում աթեիզմը, ինքնըստինքյան բավականին վիճարկելի մի հասկացություն է: Չկա որեւէ ապացույց առ այն, որ բովանդակ կեցությունը ենթակա է գիտության վերլուծությանը: Դրանից զատ, այն դեռ անսահմանորեն հեռու է իր՝ իսկապես «վերջնական խոսքն» ասելու հնարավորությունից: Այն սրընթաց կերպով փոփոխում է իր վարկածներն ու տեսությունները: Մինչ վերջերս դասական մեխանիկան, կարծես, աշխարհի պատկերի ամբողջական արտացոլումն էր, իսկ այսօր արդեն վիճարկում են նաեւ Այնշտայնի որոշ հայեցակարգեր: Աշխարհայացքի արմատները միշտ ավելի խորն են, քան գիտական մակարդակը, գտնվում են հավատի, այս կամ այն համոզմունքի մեջ²⁷: Թե՛ կրոնական հավատը եւ թե՛ աթեիստի հավատը կարող են ընդունել գիտության եզրահանգումները՝ դրան զուգահեռ ելակետ ունենալով աշխարհի մասին սեփական տեսլականը:

Աթեիզմը, իրեն հռչակելով որպես «միակ գիտական աշխարհայացք», ամրապնդում է սույն դրույթը՝ մատնանշելով պատմության մեջ «գիտության ու կրոնի բախումը»: Հիրավի, անցյալին հայտնի են մի քանի օրինակներ, երբ կրոնական աշխարհայեցողության ներկայացուցիչները պայքար են մղել աստղագիտական կամ կենսաբանական որոշ տեսությունների դեմ: Այն հիմնականում վերաբերել է հելիոցենտրիզմին (արեգնակենտրոնություն) եւ դարվինիզմին:

²⁷ Ինչպես արդեն նշել ենք, գիտության բուն նախադրյալները դուրս են գալիս դրա խիստ սահմաններից եւ հիմնված են անապացուցելի կանխադրույթների (պոստուլատներ) վրա: Իսկ ապագայում գիտության զարգացումը թույլ չի տալիս բացարձակ եզրակացություններ անել դրանից: «Քաղաքակրթության զարգացման ցանկացած մակարդակում, — խոստովանում է ակադեմիկոս Գուստավ Նաանը, — մեր գիտելիքն անճանաչելիի, անհայտի, չուսումնասիրվածի անծայրածիր օվկիանոսում կղառնա լոկ ծայրամասային մի կղզակ» (տե՛ս «Наука и религия», № 12, Москва, 1968, էջ 23):

Նմանօրինակ երեւոյթի պատճառները մի քանիսն են: Նախ՝ այստեղ կրոնի եւ գիտության սահմաններն ու առանձնահատկությունները [ճիշտ] չհասկանալու առումով տեղ են գտել [որոշ] թյուրիմացություններ²⁸: Երկրորդ՝ բախումը հրահրվել է որոշ գիտնականների (օրինակ՝ է. Հեկկել) ակնհայտ նյութապաշտական միտումներով: Երրորդ հերթին՝ շատ անախորժությունների պատճառ դարձավ այն, որ մի շարք գիտական վարկածներ հռչակվեցին որպես բացարձակ անվիճարկելի իրողություններ: Եւ վերջապես, ամենակարեւորը՝ անցյալում կրոնական աշխարհայեցողության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ սերտորեն առնչակցում էին իրենց այս կամ այն բնագիտական ուսմունքին: Կոպեռնիկոսյան տեսության հետ վիճում էր ոչ թե կրոնը՝ որպես այդպիսին, այլ՝ գիտական հին տեսությունը, որն առաջադրել էին ոչ թե աստվածաբանները, այլ՝ մեծ աստղագետ Պտղոմեոսը, եւ զարգացրել ականավոր գիտնականները (Տիխո Բրահե եւ այլք): Իսկ դարվինիզմին հակադրվում էին տեսակաների անփոփոխելիության մասին գիտական հին գաղափարի կողմնակիցները, այդ թվում նաեւ՝ տվյալ դարաշրջանի առավել նշանավոր կենսաբաններ Ժ. Կյուվիեն, Ժ. Լ. Ագասիսը, Ռ. Օուենը²⁹:

Գալիլեյը հիանալի էր հասկանում, որ սուրբգրային ուսմունքը, ըստ էության, որեւէ կապ չունի աստղագիտության հետ: «Աստվածաշունչը, — ասում էր նա, — մեզ ուսուցանում է, թե ինչպէս պետք է համբառնալ երկինք, բայց չի սովորեցնում, թե ինչպէս է պտտվում երկինքը»³⁰: Եւ այս դարաշրջանում ապրած այնպիսի նշանավոր քրիստոնյա մտածող, ինչպիսին կարդինալ Նիկողայոս Քուզացին³¹ էր, դեռեւս Կոպեռնիկո-

²⁸ Տե՛ս սույն աշխատության Զ-րդ հավելվածը:

²⁹ Ժ. Դարասկզբին, ինչպես նկատել է հնէաբան ակադեմիկոս Ա. Բորիսյակը, «Կյուվիենին ժամանակակից էվոլյուցիոնիզմի հետեւորդները չէին կարողանում ծանրակշիռ կերպով հիմնավորել իրենց տեսակետները եւ, հերքելով այդ հայացքները, Կյուվիեն հավատարիմ մնաց այդ ժամանակ միակ խիստ գիտական տեսակետին» (տե՛ս հետեւյալ գրքի ռուսերեն թարգմանության «Նախաբանը»՝ Ж. Кювье, Рассуждение о переворотах на поверхности земного шара, пер. с франц., Москва-Ленинград, 1937, էջ 46):

³⁰ Հղումը տրված է ըստ հետեւյալ հրատարակության՝ П. Я. Светлов, Религия и Наука, Санкт-Петербург, 1911, էջ 128:

³¹ Ընդհանրապես, հայ իրականության մեջ Վերածննդի ժամանակաշրջանում ապրած ականավոր աստվածաբան, փիլիսոփա Նիկողայոս Քուզացուն (1401–1464 թթ.) վերաբերող հիմնարար ուսումնասիրություններ առկա չեն: Թարգմանված չէ նաեւ նրա երկերի մեծ մասը: Միայն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբան Տ. Շահե ծ. վրդ. Անանյանն է 2013 թվականին «Էջմիածին» ամսագրում հակիրճ առաջաբանով հրատարակել սույն հեղինակի «Թաքնված Աստված» (լատ.՝ «De Deo Abscondito») երկի հայերեն թարգմանությունը (տե՛ս Տ. ՇԱՀԵ ԱՅԵՂԱ

սից առաջ հելիոցենտրիզմը համարել է միանգամայն ընդունելի տեսություն: Նույնպես եւ Դարվինը, կանխատեսելով, որ իր տեսությունը կարող են ընկալել որպես ավեհաստական, դժգոհությունն է հայտնել դրա դեմ³²: Նա դեռ ողջ էր, երբ Ռուսաստանում Վ. Սոլովյովը ցույց տվեց, որ էվոլյուցիոնիզմը ո՛չ միայն թշնամի չէ քրիստոնեությանը, այլ կարող է կարեւոր տեղ զբաղեցնել կրոնական փիլիսոփայության մեջ³³: Սակայն գիտական հին գաղափարները դժվարությամբ էին իրենց տեղը զիջում նորերին: Եկեղեցու բազմաթիվ ներկայացուցիչներ այնքան էին ընտելացել արեւակենտրոնության եւ արարչագործության (creationism)³⁴ գաղափարների անասանությանը, որ կտրականապես հակադրվում էին Երկրի շրջապտույտի ու բարեշրջության տեսություններին: Դա հոգեբանական սխալ էր, բարեբախտաբար, վաղուց արգեն հաղթահարված:

Ա. Ն. Ա. Յ. Ա. Ն., Նիկողայոս Քուզացին եւ Նրա «Թաքնված Աստված» Երկը, «էջմիածին», Բ., 2013, էջ 42–49՝ ծնթ. թրգմ.):

³² «Ես գիտեմ,– գրել է նա,– որ այն եզրակացությունները, որոնց հանգեցնում է սույն գրվածքը, կորակվեն որպես ծայրահեղ հակակրոնական, բայց նա, ով նշավակում է դրանք, պարտավոր է ապացուցել՝ ո՞րն է ավելի անաստվածություն՝ փոփոխությունների ու բնական ընտրության ճանապարհով բացատրել մարդու՝ որպես առանձին տեսակի՝ առաջացումը [կյանքի] ինչ-որ ավելի ցածր ձևից, քան սովորական վերարտադրության օրենքների միջոցով մեկնաբանել առանձին անբաժանելի ծնունդը: Ինչպես տեսակի, այնպես էլ անբաժանելի ծնունդը հավասարապես մի մասն է հաջորդաբար շարակարգված այն երեւոյթների, որոնք մեր միտքը հրաժարվում է ընդունել որպես կույր պատահականության արդյունք» (տե՛ս Չ. ԴԱՐՎԻՆ, Собрание сочинений, т. 2, Санкт-Петербург, 1896, էջ 416):

³³ Սույն միտքը Վ. Սոլովյովը ձևակերպել է իր «Ամբողջական Գիտելիքի Փիլիսոփայական Սկզբունքները» (1877 թ.) գրքի Ա. գլխում, որտեղ նա զարգացման գաղափարի առնչությամբ շարադրել է իր տեսակետը (տե՛ս Вл. СОЛОВЬЕВ, Собрание сочинений, 2-е изд., т. 1, Санкт-Петербург, 1911, էջ 250 շրնկ.):

³⁴ Կրեացիոնիզմը մի աշխարհայացք է, համաձայն որի՝ օրգանական աշխարհի հիմնական ձևերը, մարդկությունն ու Երկիր մոլորակը Աստծու արարչագործության արդյունքն են: Այն ժխտում է տեսակների մակրոէվոլյուցիան (սույնի նկատմամբ կրոնի ու գիտության վերաբերմունքի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Р. ДРАПЕР, God, Science, and Naturalism, in: “The Oxford Handbook of Philosophy of Religion”, ed. by J. William, Oxford-New York, 2005, էջ 272–303, եւ Е. С. СКОТТ, Evolution vs. Creationism: An Introduction, 2nd Ed., Berkeley-Los Angeles-London, 2009, էջ 57, 97–98: Հմմտ. К. БУФЕЕВ, Ересь эволюционизма. Шестоднев против эволюции. В защиту святоотеческого учения о творении, Москва, 2000, էջ 151–232, եւ Г. КЮНГ, Начало Всех Вещей. Естествознание и Религия, пер. с нем., Москва, 2007, ինչպես նաեւ՝ А. ГОМАНЬКОВ, Битва в пути (креационизм и естествознание), «Христианство и наука: сборник докладов конференции», Москва: РУДН, 2008, էջ 113–145, ու նույնի Как Писать Историю Мира? Теория эволюции, Креационизм и христианское вероучение, “Журнал Московской Патриархии”, № 9, 2010: Տե՛ս նաեւ նույնի Библия и природа: эволюция, креационизм и христианское вероучение, Москва, 2014, ինչպես նաեւ՝ Д. МАЙОРОВ, Креационизм, “Православная Энциклопедия”, т. XXXVIII, Москва, 2015, էջ 490–493, եւ С. (РОУЗ) ПЛАТИНСКИЙ, Православное учение о сотворении и модернистское богословие, Москва, 2019, էջ 505–600, եւ այլն՝ ծնթ. թրգմ.):

Այժմ ոչ ոք Սուրբ Գրքի մեջ չի փնտրում քիմիայի կամ երկրաբանությունից հետ կապված հարցերի պատասխաններ, իսկ քրիստոնեությունը, իր հերթին, իրեն կախվածության մեջ չի դնում անընդհատ փոփոխվող գիտական պատկերացումներից: Այլ բան է, երբ բնագիտության տարրերը ներառված են կրոնական աշխարհայացքի ամբողջական պատկերում. սակայն պետք է հիշել, որ այդ մասնիկները էական ու անքակտելի ինչ-որ բաներ չեն: Եթե փոխվեն գիտության սկզբունքները, կփոփոխվեն նաև այս տարրերը: Մարդը դիմել է Աստծուն եւ այն ժամանակ, երբ Երկիրը համարել է իբրեւ հարթություն, եւ այն դեպքում, երբ այն դիտարկել է որպես տիեզերքի կենտրոնում գտնվող մի մոլորակ, եւ այն ժամանակաշրջանում, երբ այդ կենտրոնում զետեղել է Արեգակը, եւ, վերջապես, այժմ, երբ մենք գիտենք, որ Արեգակն ինքնին տիեզերական տարածություններում ընթանում է իր ճանապարհով. սույնն ստիպում է մեզ ավելի շատ խորհրդածել Արարչի վեհության մասին: Այժմ նույնիսկ աթեիստական գրականությունն է ստիպված ընդունել, որ «կրոնի ջատագույնների համար ամենավտանգավորը ոչ թե գիտական փաստերն են ինքնին, այլ՝ տեսական ընդհանրացումները, աշխարհայացքային եզրահանգումները: Հարցի փաստացի կողմը կարելի է մեկնաբանել աստվածաբանական ոգով»³⁵:

* * *

Նյութապաշտության եւ կրոնի միջեւ առկա հիմնական բանավեճը փորձառական ուսումնասիրության սահմաններից դուրս է եւ վերաբերում է տիեզերքի սկզբնավորության ու առաջացման խնդրին: Ժամանակի ու տարածության մեջ տիեզերքի անսահմանության մասին պնդմամբ մատերիալիզմը ցանկանում է հարվածներ հասցնել կրոնի արմատին: Բայց ինչպիսի՞ գիտափորձն է ի զորու ներթափանցելու անսահմանի ու անսկզբի մեջ: Ո՞ւմ աչքը կամ ո՞ւմ մաթեմատիկական հաշվարկն էր կարող ապացուցել դա: Եւ կա, արդյո՞ք, որեւէ հիմք՝ պնդելու համար, թե տարածությունից դուրս գտնվող արարչական էությունը չէր կարող անսահման տիեզերք ստեղծել: Մասնավորապես, ժամանակակից անգլիացի աստղագետ է. Ա. Միլնի կարծիքով, հենց անսահման տիեզերքի արարումն է, որ առավելապես կհամապատասխաներ Արարչի վեհությանը: Մինչդեռ հենց գիտությունն է, այլ ոչ կրոնը, այժմ հակված այն

³⁵ Տե՛ս Մ. Ս. Միչեդլով, Разбивая духовные тенета, «Наука и жизнь», № 4, 1961, էջ 57:

մտքին, որ տիեզերքն սահմանափակված է ինքնապարփակ տարածությունամբ: «Տիեզերքի սահմանները,— ասում է Ջ. Ջինսը,— կարելի է հաստատել, այն կարելի է իրազննաբար պատկերացնել եւ ուսումնասիրել իբրեւ ավարտուն մի ամբողջություն: Ժամանակակից աստղագետի համար տիեզերքը, եթե ուզում եք, պատկերանում է իբրեւ մի բան, որը կարելի է շրջանցել»³⁶:

Պարզվեց, որ տարածությունն ունի կորություն ու սահմանափակ է: «Սահմանավոր տիեզերքը,— անգլիացի աստղագետ Մ. Օվենդենի խոսքերի համաձայն,— չի կարող որեւէ սահման ունենալ իր իսկ տարածությունից դուրս գոյություն ունեցողի հետ: Տարածությունն ինքնին պետք է լինի սահմանափակ, ինչպես սահմանափակ է Երկրի մակերեսույթը: Երկրի մակերեսը չունի եզր. եթե ուղիղ գնաք ինչ-որ ուղղությամբ, ապա, ի վերջո, կգաք այնտեղ, որտեղից դուրս եք եկել՝ պայմանով, որ մնաք Երկրի երկշափ մակերեսույթին: Պարփակյալ տիեզերքում, եռաշափ տարածության մեջ ինչ ուղղությամբ էլ որ գնաք «ուղիղ գծով», կհասնեք միեւնույն կետին՝ առանց որեւէ սահմանի հանդիպելու: Դժվար է նմանատիպ տիեզերք պատկերացնելը, բայց, կարծում եմ, ոչ այնքան դժվար, որքան՝ անսահմանությունը տարածության մեջ»³⁷:

Դեռեւս Թոմաս Աքվինացու ժամանակաշրջանից աստվածաբանները արտահայտել են այն կարծիքը, համաձայն որի՝ տիեզերքը կարող էր նաեւ ժամանակի մեջ չունենալ «սկիզբ», քանի որ արարչագործությունը, ըստ իր էության, արտաժամանակային իրողություն է: Մերօրյա աստղագիտությունն ու ֆիզիկան նույնպես բաց են թողնում «սկզբի» վերաբերյալ հարցը, սակայն խոսում են տիեզերքի բարեշրջության մասին, որն ունեցել է ինչ-որ սկզբնական: Այսօր առավել շատ տարածում գտած տեսության համաձայն՝ տարածաժամանակային բովանդակ տիեզերքն առաջացել է մի քանի միլիարդ տարի առաջ՝ նախասկզբնական ատոմի մեծ պայթյունի հետեւանքով, իսկ այդ պահից սկսվել է աստղային համակարգությունների՝ (գալակտիկա) մինչ օրս շարունակվող սրբնթաց ընդարձակումը³⁸: Որոշ գիտնականների կարծիքով, այդ պայթյունը եզա-

³⁶ Տէս ԴՋ. ԴՋԻՆՏ, Движение миров, пер. с англ., Москва, 1933, էջ 132:

³⁷ Տէս Մ. ՕՎԵՆԴԵՆ, Жизнь во Вселенной, пер. с англ., Москва, 1965, էջ 115:

³⁸ «Ընդհանուր առմամբ՝ «տաք տիեզերքի տեսություն» [այն առաջին անգամ՝ 1947 թ. առաջադրել է նշանավոր աստղաֆիզիկոս Գ. Ա. Գամովը՝ ծնթ. թրգմ.] անվան ներքո միավորված էվոլյուցիայի ընդհանուր պատկերը կարելի է սահմանված համա-

կի իրողությունն է, մյուսները ենթադրում են, որ տիեզերքը պարբերաբար անցնում է սեղմման ու ընդարձակման փուլերով³⁹:

Կրոնական տեսակետի համար գործնականորեն նշանակություն չունի, թե տիեզերածնության ո՞ր տեսությունն ի վերջո կհաղթի: Արարչագործությունը գերբնական խորհուրդ է, որը Բացարձակն առնչակցում է պայմանական, արարված աշխարհին: Սույն խորհուրդը վերաբերում է կեցության բուն էությանը, այլ ոչ՝ աշխարհակազմության այս կամ այն ձևերին: Մինչդեռ նյութապաշտներն այլ տեսանկյունից են դիտարկում հարցը: Նրանք ավելի շատ ընդդիմացան ընդարձակվող տիեզերքի տեսությանը, քան երբեմնի երկրակենտրոնության կողմնակիցները՝ Կոպեռնիկոսի տեսաբանությանը: Սկզբում նրանք մերժեցին հենց աստղային համակարգությունների ընդարձակման փաստը: Հետո ընդունեցին այն, բայց հռչակեցին բացառիկ երեւույթ: Ի վերջո, առաջադրվեց այն պնդումը, համաձայն որի եթե ընդլայնվում է «մեր» տիեզերքը, ապա դրա սահմաններից դուրս կարող է լինել մեկ այլ տարածություն, որը չի ընդարձակվում: Ավելորդ է ասել, որ այս պնդումը բավականին անհիմն է:

* * *

Միեւնույն ժամանակ, տիեզերագոյացությանը նվիրված գիտական աշխատությունների էջերում սովորական է դառնում «ֆիզիկական աշ-

րել: Սույն պատկերն իր մեջ ներառում է տիեզերքի իզոտրոպային (միատեսակ բոլոր ուղղություններով) միատարր (միատեսակ տարածության բոլոր կետերում) ընդարձակումը... Յուրաքանչյուր մասնիկ (կամ նախամասնիկ) առաջացել է եզակիության հնոցից՝ ավելի քան տաս միլիարդ տարի առաջ» (տե՛ս Я. Б. Зельдович, И. Д. Новиков, Со-временные Тенденции в космологии, «Вопросы философии», № 6, 1975, էջ 6, 56, 51: Տե՛ս նաեւ У. Крейг, Самое Начало, Чикаго, 1987): Ի հավելումն, նշենք, որ տիեզերքի եւ աստղային համակարգությունների ընդարձակման տեսությունը, որը մեծ պայթյունի օգտին ամենից շատ մեջբերվող վկայությունն է, հայտնի է նաեւ «Հաբլի օրենք» անվամբ: Այն աստղային համակարգությունների կարմիր շեղման եւ աստղային համակարգությունից ունեցած հեռավորության միջեւ գծային կապով տրվող օրենք է, որը 1929 թ. ձեւակերպել է Էդվին Հաբլը (Հաբլի օրենքի, նրա առաջադրած բանաձեւի, ինչպես նաեւ Հաբլի հաստատունի, հաբլյան լայնացման եւ այլ հասկացությունների առնչությամբ առավել մանրամասն տե՛ս E. Hubble, A Relation Between Distance and Radial Velocity among Extra-Galactic Nebulae, "PNAS", vol. 15, 1929, էջ 168–173, եւ «Советская Энциклопедия», гл. ред. Р. А. Сюняев, Москва, 1986, էջ 709, ինչպես նաեւ А. В. Засов, К. А. Постнов, Общая астрофизика, Фрязино, 2006, էջ 421–432, և С. Вайнберг, Космология, Москва: УРСС, 2013, էջ 21–81: Տե՛ս նաեւ С. Алеманов, Квантовый закон Хаббла $v = H_0 \cdot r$ (Квантовый закон космологического красного смещения), «Инженерная Физика», № 3, 2014, էջ 40–46 եւ այլն՝ ծնթ. թրգմ.):

^{39*} Տե՛ս սույն աշխատության 4-րդ հավելվածը:

խարհի առաջացում», «արարչություն» բառերի կիրառությունը: Ուրքան շատ է զարգանում բնագիտությունը, այնքան առավել հստակ է դառնում, որ ինքնին աշխարհի հիմքերի ճանաչողությունը դուրս է գիտություն լայն սահմաններից:

«Ավելի ու ավելի խորն ուսումնասիրելով յուրաքանչյուր իրողություն,— ասում է անգլիացի ֆիզիկոս Ռ. Պայերլսը,— մենք, այնուամենայնիվ, անպատասխան ենք թողնում հիմնական «ինչո՞ւ»-ն»⁴⁰: «Ի պատասխան հարցին՝ ինչո՞ւ գոյություն ունի տիեզերքը,— գրում է Հ. Շեֆլին,— մենք կարող ենք միայն բացականչել՝ «միայն Աստված գիտի»»⁴¹:

Քվանտային տեսության հիմնադիր Մաքս Պլանկն ասում է. «Բնական երեւույթների բազմազանության մեջ, որի շրջանակում մենք՝ մարդիկ, մեր մոլորակի վրա աննշան դեր ենք խաղում, գերիշխում է որոշակի օրինաչափություն, որն անկախ է մտածող մարդու գոյությունից, բայց այն, այդուհանդերձ, քանի որ, առհասարակ, կարող է ընկալվել մեր գիտակցությամբ, թույլ է տալիս նպատակահարմար ուղղորդված գործունեությանը համապատասխան ձեւակերպում: Այդ նպատակահարմարությունն իրենից ներկայացնում է բանական մի աշխարհակարգ, որին ենթական են բնությունն ու մարդկությունը»⁴²:

«Երեսուն տարի առաջ,— գրում է Ջեյմս Ջինսը,— մենք կարծում էինք, որ ընթանում ենք մեխանիկական բնույթի իրականության վերջին հիմունքի ճանաչման ուղղությամբ: Թվում էր, թե այն բաղկացած է հյուլենների պատահական քառսից, որոնց կոչումը նոր աշխարհ գոյացնելու նպատակով որոշակի ժամանակահատվածում կույր դիպվածական ուժերի ազդեցությամբ անիմաստ շարժումներ, պտույտներ կատարելն է: Նույն այդ կույր ուժերի խաղի արդյունքում կյանքը պատահաբար ընդգրկվեց ամբողջությամբ մեխանիկական սույն աշխարհի մեջ: Հյուլեններից կազմված այս տիեզերքի մի փոքրիկ անկյուն կամ, միգուցե, մի քանի անկյուններ ժամանակավորապես դիպվածաբար հասել են գիտակցության, սակայն, ի վերջո, դրանք ստիպված պետք է լինեն կույր մեխանիկական ուժերի ներգործությամբ կրկին վերա-

⁴⁰ Տե՛ս Р. ПАЙЕРЛС, Законы Природы, пер. с англ., 2-е изд., Москва, 1962, էջ 335: «Խորհրդապաշտականը,— ասում է տրամաբանական դրապաշտության կողմնակից Վիտգենշթայնը,— այն չէ, թե ինչպես գոյություն ունի աշխարհը, այլ այն, որ գոյություն ունի» (տե՛ս Л. ВИТГЕНШТЕЙН, Логико-Философский Трактат, пер. с нем., Москва, 1958, էջ 96):

⁴¹ Տե՛ս Х. ШЕПЛИ, նշ. աշխ., 1962, էջ 15:

⁴² Տե՛ս М. PLANCK, Religion und Naturwissenschaft, Leipzig, 1952, էջ 25:

դառնալ անգիտակից հանգստի եւ իրենց ետեւում թողնել անտարբեր մի աշխարհ:

Բայց այսօր բավականին միաձայն, իսկ ֆիզիկոսները, գրեթե, միաձայն են ընդունում այն, որ գիտելիքի հոսքը չի ընթանում իրականություն մեխանիկական ընկալման ճանապարհով: Տիեզերքն աստիճանաբար բնութագրվում է ավելի շուտ որպես մեծ Միտք, քան որպես՝ մեծ մեքենա: Նյութական աշխարհում Հոգին հայտնաբերվում է արդեն ոչ որպես պատահական եկվոր: Մենք սկսում ենք զգալ, որ պետք է ողջունենք Նրան՝ որպես նյութական աշխարհի Արարչի ու Տիրակալի»⁴³:

Անգլիացի աստղագետ Արթուր Էդինգթոնը նշում է, որ «ֆիզիկական աշխարհի նոր հայեցակարգը հնարավորություն է ընձեռում ջատագովելու կրոնն ընդդեմ այն մեղադրանքների, համաձայն որոնց՝ այն անհամատեղելի է ֆիզիկայի հետ»⁴⁴:

Ըստ Վերներ Հայզենբերգի՝ «ժամանակակից ատոմային ֆիզիկան բնագիտությանը շեղել է նյութապաշտական ճանապարհից, որով այն ընթանում էր ԺԹ. դարում»⁴⁵: «Վերջին տարիներին ֆիզիկայի զարգացումը, — գրում է նա, — եթե համեմատենք անտիկ շրջանի փիլիսոփայության հետ, Դեմոկրիտեսից շատ հստակ շրջադարձ է կատարում դեպի Պլատոն»⁴⁶:

Հայտնի ֆիզիկոս ու փիլիսոփա Ֆրիդա Ֆրանկն ասում է՝ քանի որ տիեզերքի օրենքների իմացությունը բանականի ճանաչողությունն է, ապա «գիտության մեջ ցանկացած առաջընթաց առաջընթաց է Աստծու՝ աշխարհը կառավարելու վերաբերյալ մեր ճանաչողության մեջ»⁴⁷:

Պոլ Դիրակը, պարզաբանելով սույն միտքը, գրում է. «Բնության հիմնարար հատկություններից մեկն այն է, որ ֆիզիկայի հիմնական օրենքները նկարագրված են մաթեմատիկական տեսությունների օգնությամբ, որոնց հատուկ է այնքան մեծ նրբագեղություն ու հզորություն, որ դրանք հասկանալու համար պահանջվում է մաթեմատիկական մտա-

⁴³ Սույնի առնչությամբ առավել մանրամասն տե՛ս J. JEANS, The Mysterious Universe, Cambridge, 1931:

⁴⁴ Տե՛ս A. EDDINGTON, New Pathways in Science, Cambridge, 1935, էջ 44:

⁴⁵ Տե՛ս В. ГЕЙЗЕНБЕРГ, Физика и философия, пер. с нем., Москва, 1963, էջ 38:

⁴⁶ Տե՛ս նույնի, Открытие Плана и основные философские вопросы учения об атомах, «Вопросы философии», № II, 1958, էջ 65:

⁴⁷ Տե՛ս P.H. FRANK, Wahrheit-Relativ oder Absolut?, Zürich, 1952, էջ 103:

ծողություն չափազանց բարձր մակարդակ...: Նկարագրելով այդ իրադրությունը՝ կարելի է ասել, որ Աստված հույժ բարձրակարգ մաթեմատիկոս է եւ իր ստեղծած տիեզերքի կառուցվածքում Նա կիրառել է շատ բարդ մաթեմատիկա»⁴⁸:

Հետեւաբար, չպետք է զարմանալ, որ գիտության իրական ստեղծողների մեծամասնության, ինչպես նաեւ դրա առաջընթացին նպաստած մարդկանց համար աշխարհի՝ Աստծու կողմից արարված լինելու գաղափարը լի էր խորագույն իմաստով ու կենսական նշանակությամբ:

«Հավանաբար, գիտության ու կրոնի համատեղելիության ամենաբնական վկայությունը, — գրել է Պլանկը, — պատմական այն իրողությունն է, որ հենց բոլոր ժամանակների մեծագույն բնագետները, այնպիսի մարդիկ, ինչպիսիք են Կեպլերը, Նյուտոնը, Լայբնիցը, համակված են եղել խորաթափանց կրոնականությամբ»⁴⁹:

Կենսաբանական դասակարգման հեղինակ Կառլ Լիննեյն ասում էր, որ կենդանի էակների աշխարհում առկա բազմազանության մեջ տեսել է Արարչի զորությունը: Միխայիլ Լոմոնոսովը հավատն ու գիտությունը բնութագրում էր որպես «մի Հոր դուստրեր»: Բլեզ Պասկալը, Իսահակ Նյուտոնը, Մայքլ Ֆարադեյը աստվածաբաններ էին: Լուի Պաստյորը հայտարարում էր, որ աղոթում է իր աշխատանոցում:

Արարչագործության մեջ իր զորությունը դրսևորող Արարչի մասին խոսել են նաեւ ֆիզիկոս Ա. Ամպերը եւ երկրաբան Չ. Լայելը, սաղմնաբան Կ. Բերը, քիմիկոս Ա. Բուտլերովը, ֆիզիկոսներ Ու. Քրուկսը եւ Ռ. Մայերը, ինչպես նաեւ կենսաբան Ա. Ուոլլեսը հակադրվել են նյութապաշտությանը: Մեծ վիրաբույժ Ն. Պիրոգովը դարձի է եկել, իր իսկ բնութագրմամբ՝ չկորցնելով գիտական համոզմունքները: Մ. Պլանկը խոսում էր կրոնի՝ որպես իր կյանքի հիմնասյունի մասին, իսկ հոգեբույժ Չ. Լոմբրոզոն, ֆիզիկոսներ Ջ. Մաքսվելն ու Է. Շրյոդինգերը ջատագովում էին մարդկային ոգու անմահության գաղափարը:

⁴⁸ Sէս Ս. Ա. Մ. ԴԻՐԱԿ, Эволюция взглядов Физиков на картину Природы, “Вопросы Философии”, № 12, 1963, էջ 85 շրնկ.:

⁴⁹ Sէս Մ. PLANCK, Vortrage und Erinnerungen, Stuttgart, 1945: Sէս նաեւ Ա. Գ. ТАБРУМ, նշ. աշխ., 1912, եւ Է. ԲУТРУ, Наука и религия в современной философии, Москва, 1910, ինչպես նաեւ Բ. КУРТУА, Что говорят о Боге современные ученые, Брюссель, 1960: Հստ Դարվինի՝ Աստծու վերաբերյալ մեծ հարցադրմանը դրական պատասխան են տվել «երբեկից ապրած մտածողներից մեծագույնները» (տե՛ս Չ. ԴАРВИН, Собрание сочинений, т. 5, Москва, 1953, էջ 64):

Սույն թվարկումը կարելի է անընդհատ շարունակել: Այն վկայում է գիտության մեջ փորձառական (նաեւ՝ փորձարարական) մեթոդի հիմնադիր Ֆ. Բեկոնի հանրահայտ ասույթի խորը ճշմարտացիությունը. «Քիչ գիտելիքը հեռացնում է Աստծուց, իսկ շատ գիտելիքը մոտեցնում նրան»⁵⁰: Ճիշտ է, աստվածամերժության հետեւորդները փորձում են նսեմացնել սույն փաստը՝ մերթ այս, մերթ այն գիտնականին հռչակելով իրենց համախոհ, սակայն, այդ ամենով հանդերձ, նրանք ապավինում են չափազանցություններին ու նենգափոխություններին⁵¹:

* * *

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ ո՛չ միայն ներքին հոգեւոր փորձառությունն է մարդուն հաղորդակից դարձնում բարձրագույն Իրականությանը, այլ նաեւ՝ բանականության ուղիները, եւ հենց գիտության առաջընթացը: Աշխարհաճանաչողության, վերացական փիլիսոփայական մտածողության եւ, նախ եւ առաջ, խոր ներըմբռնողության շնորհիվ մարդու առջեւ, համաձայն բանաստեղծի խոսքերի, հառնում է՝

«Հոգին՝ ամենագոյ ու միակ,
Որ չունի տեղ ու պատճառ,
Որ չի կարող ընկալվել,
Ինքն է լրում ամեն բան,
Պարփակում, արարում, [ու] պահում,
Որին անվանում ենք՝ Աստված»⁵²:

Ռուսերենից թարգմանությունը՝
ՅՈՒԱԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ

⁵⁰ Հմմտ. А. Л. СУББОТИН, Френсис Бекон и принципы его философии, в кн.: Ф. БЕКОН, Сочинения в двух томах, изд. 2-е, т. 1, Москва, 1977, էջ 27, 89 (ծնթ. թրգմ.):

⁵¹* Տե՛ս սույն աշխատության 3-րդ հավելվածը:

⁵²* Հատված Գ. Ռ. ԴԵՐԺԱՎԻՆԻ «Աստված» ներբողյանից (ծանոթագրությունը սույն գրքի ռուսերեն հրատարակության խմբագրին է):